

ARİFƏ ADİGÖZƏLOVA
BDU, Azərbaycan tarixi kafedrası
(humanitar fakültələr üzrə)t.ü.f.d.
E-mail: adiqezalova 69@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞU

Açar sözlər: Azərbaycan, demokratik, Milli Şura, Parlament, Müəssislər Məclisi, koalision hökumət, Senat

Ключевые слова: Азербайджан, демократическое, Национальный Совет, Парламент, Учредительное Собрание, коалиционное правительство, Сенат

Key words: Azerbaijan, democratic, National Council, Parliament, Constituent Assembly, Coalition Government, Senate

Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il mayın 28-də qəbul etdiyi İstiqlal bəyannaməsində “dövlətin idarə formasını Xalq Cümhuriyyəti” (1, f.894, siy.10, iş 192, vər.1) kimi müəyyən edərək, demokratik dövlət quruculuğu istiqamətində ilk addımlarını atdı. Beynəlxalq aləmin subyektinə çevrilmək üçün ilk növbədə ölkənin daxilində demokratik əsaslara söykənən legitim hakimiyyət yaratmaq lazım idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli dövlətçiliyini ağır siyasi böhran şəraitində – ölkə ərazisinin faktiki olaraq parçalandığı, siyasi sistemin bütün səviyyələrində anarxiyanın hökm sürdüyü və xarici dövlətlərin müdaxiləsi şəraitində qururdu. Hərçmərclik dövründə keçmiş hakimiyyət orqanları fəaliyyətsiz hala gəlmiş, şəhər dumaları buraxılmış, bütün ədalət məhkəməsi orqanları dağıdılmış, qanunçuluğun əsasları laxladılmışdı. Rusiya imperiyası üçün yazılmış qanunlar Azərbaycan xalqının tələblərinə uyğun gələ bilməzdi. Lakin bütün mövcud qanunların dondurulması idarəetmə aparatını iflic vəziyyətə salardı. Buna görə hüquqi dövlət quruculuğu prosesi təkamül yolu ilə aparılırdı. Dövlət həyatının bütün sahələrində əsaslı islahat keçirilməsinə ehtiyac duyulurdu. Bununla belə ilk vaxtlar şəraitə uyğun olaraq bir qədər sərt inzibati idarəçilik hüquq normaları tətbiq edilirdi.

Gəncədə mühafizəkar qüvvələrin təzyiqi altında demokratik qurum kimi fəaliyyətini dondurmağa məcbur olan Milli Şura öz qanunvericilik səlahiyyətini müvəqqəti olaraq hökumətə verməklə, onu 6 ay ərzində Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirməyə məsul etdi. (2,1919, N 1, səh.9).

M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın iyulun 16-da keçirilən son iclasında siyasi vəziyyəti belə xarakterizə etmişdi: *İştə müstəqil bir Azərbaycan: siyasətin kəsbi-hürriyyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hürriyyətlər və hüquqi-bəşərə aid düsturlar hər halda müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha müsaid olacağına şübhə etməm... Çünki burada bizim daxili hürriyyətlərimizə icrai-nüfuz edən və edəcəyi mütəsəvvir bulunan qüvvət yabançı bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir. Buradan istiqbal, böyük və şanlı bir millətin müxtəlif şöbə və budaqlarını tövhidə doğru gedəcəyi eyni məqsədimizdir. İctimai və hüquqi hürriyyətlərdə bilfərz qaib etsək belə siyasətən qazanacaq təlafiyi-məfat edəcəyiz.”*(3, səh.42)

Daxili islər naziri Behbud xan Cavanşirin seçkilərlə bağlı “Azərbaycan” qəzetinin 24-cü nömrəsində dərc olunan müsahibəsində Müəssislər Məclisinə seçkilərin qeyri-müəyyən vaxtadək uzadılacağı vurğulanırdı. Seçki mexanizmi barədə o, qeyd edirdi ki, “hökumət üzvlə-

ri arasında bu işi siyasi partiyalara vermək istəyənlər var. Lakin siyasi partiyaların işə müdaxiləsi anarxiyadan sonra bir qədər sakitləşmiş xalq kütlələrini yeni mübahisə və fikir ayrılığına gətirib çıxaracaq, bu işə arzuolunmaz haldır.”(4, 1 noyabr, 1918)

Siyasi görüşlərinə görə sərt radikalizm tərəfdarı kimi tanınan Behbud xan Cavanşir, ümumiyyətlə həmin dövr üçün seçki prinsipsini məqbul hesab etmirdi. Müsahibəsində Behbud xan Cavanşir milli komitələrin də fəaliyyətinə toxunaraq bildirirdi ki, ”müxtəlif milli komitələr onlara verilən azadlıqdan istifadə edərək dövlətimizə qarşı təbliğat aparırlar. Milli komitələr onlara verilən hüquqlar çərçivəsində azaddırlar və siyasətə qoşulmamalıdırlar. Ölkə hərbi vəziyyətdə ikən heç bir təşkilata və ya şəxsə siyasətlə məşğul olub aranı qarışdırmaq ixtiyarı verilməyib.”

Əsasən rus və erməni milli şuralarının Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə düşmən mövqeyində durduğunu və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərdiyini nəzərdə tutan Daxili işlər naziri müəyyən qədər haqlı olsa da, ümumiyyətlə bütün təşkilatları və şəxsləri siyasətdənkənar elan etməklə dövlətin demokratik siyasi xəttinə kölgə salırdı.

Ölkənin taleyi ilə bağlı əsas məsələlərin həllinin gündəlikdə durduğu bir vaxtda xalqın qanuni iradəsini təmsil edən bir orqana böyük ehtiyac duyulurdu.

F.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi II hökumət kabinəsi ona verilmiş qanunvericilik səlahiyyətlərindən istifadə edərək bir sıra qanunlar qəbul etsə də, bu bu istiqamətdə ardıcıl fəaliyyət göstərmək iqtidarında deyildi. Daha mühüm və təxirəsalınmaz məsələlərin - iqtisadi, siyasi, hərbi və xüsusilə beynəlxalq əhəmiyyətli məsələlərin xalqın nümayəndəli orqanının nəzarəti və bilavasitə iştirakı ilə həlli zərurəti yaranmışdı.

Lakin demokratik əsasda seçilməli olan Müəssislər Məclisini nəzərdə tutulan vaxtda çağırmaq mümkün olmadı. Respublikanın bütün ərazisində dövlət hakimiyyətinin bərqərar edilmədiyi və bir sıra regionların hələ düşmən qüvvələrin əlində olduğu şəraitdə ümumxalq səsverməsi keçirmək qeyri-real səslənirdi. Seçkilərin nəticələrinin də obyektiv olacağı şübhə altında idi. Çünki xalqın tam mənada siyasiləşməsi və konkret olaraq hər hansı partiyanın proqramını dəstəkləməsi prosesi nəzərə çarpmırdı. İstiqlaliyyət əldə edilməsi ilə milli idealların gerçəkləşdiyini və bununla da məqsəd və vəzifələrin həyata keçdiyini zənn edən bəzi partiyalar əvvəlki fəallıqlarını nümayiş etdirmir, xüsusilə də yerlərdə əhali arasında lazımi təbliğat-təşviqat işi aparmırdı.

Rusiyada son seçkilərin təcrübəsi göstərdi ki, seçki haqqında istənilən qanun nə qədər təkmil olsa da, əgər real həyat şəraitinə uyğun gəlmirsə müsbət nəticə vermir. Buna görə də seçki haqqında qanun hazırlanarkən həyat şəraiti və vətəndaşların siyasi şüur səviyyəsi nəzərə alınmalı idi. O, sadə olmalı və inzibati özbaşınalığa yol verilməməli idi.

I Dünya müharibəsinin Osmanlı imperiyasının məğlubiyəti ilə nəticələnməsi və keçmiş Rusiya imperiyası ilə bir blokda vuruşan Müttəfiq dövlətlərin hərbi hissələrinin Qafqaza gözlənilən gəlişi hökuməti təcili olaraq keçid dövrü üçün müvəqqəti qanunverici orqan təşkil etməyə sövq edirdi. Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə ümumxalq seçkiləri əsasında seçilmiş Milli Şuranın əvvəlki tərkibdə bərpası yeganə çıxış yolu hesab edildi. Azərbaycan hökumətinin 9 noyabr tarixli qərarı ilə noyabrın 16-da Milli Şura yenidən toplandı.(5, səh.344)

Milli Şura noyabrın 20-də Azərbaycan parlamentinin təşkili haqqında qanun qəbul etdi. Qanunun giriş hissəsində Milli Şuranın tarixi haqqında qısa arayış verilərək qeyd edilirdi ki, ”Azərbaycan Respublikası yarandıqdan sonra Şura milli təsisat rolundan çıxıb, dövlət fizionomiyası aldı”. Azərbaycanın yalnız türklər tərəfindən məskunlaşmadığı vurğulanaraq qeyd edilirdi ki, ”qanunverici orqan ölkə əhalisinin bütün nümayəndələrindən təşkil olunmalı və bütün xalqın iradəsini ifadə etməlidir.” (6, f. 895, siy. 3, iş. 187, vər. 1-2).

Bu baxımdan Parlamentdə mövcud siyasi cərəyanların nümayəndələrindən başqa, ictimai təşkilatların və əyalətlərin seçkili nümayəndələrinin iştirakı da zəruri hesab edilirdi. Parlamentdə yerlər millətlər arasında proporsional olaraq bölünürdü: müsəlmanlar-80, ermənilər-21, ruslar-10, almanlar-1, yəhudilər-1, polyaklar-1, gürcülər-1 deputat seçə bilərdi. Müsəlmanlara ayrılan 80 deputatın 44-ü keçmiş Milli Şuranın üzvləri olmalı idi, 36-sı isə yenidən seçilməli idi. (7,55)

Şəhər özünüidarəsi və milli komitələri olmayan qəzalarda nümayəndələr kənd cəmiyyətləri üzvlərinin qurultayında seçilirdi. Ağır şəraitdə olan rayonların nümayəndəsini Milli Şura özü müəyyən edirdi. Milli Şuranın istefa verən və ya müəyyən səbəbə görə Şürada fəaliyyətini davam etdirə bilməyən üzvlərinin yerinə isə müvafiq partiyadan yeni nümayəndə göndərilirdi. Kooptasiya şəhərdə şəhər başçısının, qəzalarda bərişiq hakiminin və ya onun köməkçisinin rəhbərliyi altında keçirilirdi. (8, f.895, siy 3, iş 7, vər.1-2)

Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti milli azlıqlarla razılığa gəlmək üçün Rusiyanın ərazi bütövlüyü məsələsini açıq saxlayaraq, onu ümumdünya konfransının müzakirəsinə çıxarmağı təklif edən platformadan çıxış edirdi.

Lakin Azərbaycanın rus əhalisinin burjua-kadet dairələri böyük dövlətçilik arzularından əl çəkməyərək, Azərbaycanda koalision hökumətin təşkilini ləngidirdi. Rus Milli Şurası öz nümayəndələrini Azərbaycan parlamentinə göndərməyi qeyri-mümkün hesab edirdi. O, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi çağrılanadək yerli qanunverici orqanın təşkilini arzuolunmaz hesab edirdi. Rus milli şurası hətta Azərbaycanın müstəqilliyinin ləğvi və Ufa hökumətinin tanınması haqqında məsələ qaldırmışdı.(9, 17 dekabr 1918)

Ufa hökumətinin proqram platformasında isə müstəqil dövlətlərin ittifaqı-federativ qurumu qəbul edilirdi. Bu dövlətlər öz parlamentinə malik olub mərkəzə ancaq suveren hüquqlarının bir hissəsini güzəştə gedirdi. Beləliklə, federativ quruluşu qəbul edən partiya və təşkilatlar suveren ölkənin parlamentində iştirak etməli olduğu halda, Rus milli şurası xalqların öz ölkəsini idarə etmək hüququnu qəbul etmirdi.(10, 3 dekabr 1918)

Rus milli şurası sentyabrın 20-də təşkil olunarkən Azərbaycan hökuməti tərəfindən tanınmaq üçün göndərdiyi ərizədə ancaq rus əhalisinin iqtisadi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmək sahəsində fəaliyyət göstərəcəyini bildirmiş, Rusiya dövlətinin və ya rus xalqının siyasi nümayəndəliyi səlahiyyətinə iddia etməyəcəyini qeyd etmişdi. Lakin Müttəfiq dövlətlərin hərbi qüvvələrinin Azərbaycana gəlişi ilə siyasi cəhətdən fəallaşmış Rus milli şurası indi heç bir əsas olmadan yeganə səlahiyyətli orqan kimi bütün rus əhalisi adından danışırdı.

Lakin Bakıda rus əhalisini təmsil edən digər təşkilat - "Slavyan-rus cəmiyyəti" Parlamentdə iştirak etməyin tərəfdarı idi. O, Azərbaycan Milli Şurasına müraciət edərək, onlara Parlamentdə deputat yeri ayrılmasını xahiş etmişdi. (11, I c., səh.55.)

Lakin Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi reallığa çevrildiyini dərk edən və rus əhali arasında öz nüfuzunu tamamilə itirəcəyindən ehtiyat edən Rus milli şurası 1919-cu il 31 yanvar tarixli qətnaməsi ilə öz nümayəndələrini Parlamentə göndərməyi qərara aldı.

Mənşeviklərin rəhbərlik etdiyi Həmkarlar ittifaqları şurası da Parlamentə öz nümayəndələrini göndərməkdən imtina etdilər.

Eserlərin rəsmi orqanı olan "Znamya truda" qəzeti qanunverici orqan kimi Azərbaycan parlamentinin əleyhinə çıxış edirdi.(12,3 dekabr 1918)

Erməni milli komitəsinin də Azərbaycan parlamentini baykot etmək cəhdləri boşa çıxdı. Ağır siyasi şəraitdə Azərbaycan hökumətindən digər ərazi iddialarından əl çəkmək şərti ilə İrəvan şəhərini alan Ermənistan hökuməti Paris sülh konfransında daha geniş ərazilər tələb etməkdə ikən Azərbaycan erməniləri də Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan ərazilərində qan tök-

məkdə idilər. Lakin öz niyyətlərinə yaxın gələcəkdə çatmayacaqlarını və müttəfiq komandanlığının Azərbaycan hökumətini tanıdığını yəqin etdikdən sonra daşnaklar Parlamentin məhsuldar fəaliyyətinə əsassız sorğular və milli ixtilf məsələləri ilə mane olmaq üçün bu orqanda iştirak etməyi lazım bildilər. 1919-cu il fevralın 25-də erməni fraksiyası öz bəyanatını oxumaqla Azərbaycan parlamentində tərxiatçı fəaliyyətinə başladı.(11, I c.,səh. 218)

Gürcü, polyak, yəhudi milli şuraları isə artıq dekabrın 1-də öz nümayəndələrini seçib Parlamentin açılışını gözləyirdilər.

Dekabrın 2-də Bakı şəhər dumasının müsəlman deputatlarının yığıncağı Parlamentdə onlara ayrılan 5 yerə Q.Qarabəyovu, A.Z.Tağıyevi, A.Aşurovu, A.Səfərəliyevi və A.A.Həsənovu deputat seçdi.(11, səh.55)

Azərbaycan parlamenti 1918-ci il dekabrın 7-də çox təntənəli bir şəkildə açıldı. Parlamentin yerləşdiyi bina - Tağıyevin Qızlar gimnaziyası milli bayraqlarla bəzədilmiş və Azərbaycan polisi tərəfindən mühafizə olunurdu. Bunlar artıq müstəqilliyin rəmzi idi. General-moyor Tomsonun nümayəndəsi polkovnik Kokkerelin parlamentdə iştirakı da bunu bir daha rəsmiləşdirdi. Diplomatik nümayəndələr kürsüsündə onunla yanaşı İranın Bakıdakı baş konsulu M.Saədol-Vəzir və İranın maliyyə agentı Vəkilülmülk, Dağlı hökumətinin sədri A.Çermoyev və Azərbaycan hökuməti yanında Dağlılar Respublikasının nümayəndəsi Qandəmir, Gürcüstan Respublikasının nümayəndəsi Kartsivadze, Türk-Araz hökumətinin nümayəndəsi P.Əliyev əyləşirdi. F.X.Xoyski başda olmaqla bütün nazirlər də Parlamentin iclasında iştirak edirdi.

Parlamentin ilk iclasında 85 nümayəndə iştirak edirdi. Deputatların sayı sonrakı iclaslarda 96-ya yüksəlsə də, heç vaxt nəzərdə tutulan 120-yə çatmamışdı. Deputatlar 11 fraksiya və qrupda birləşirdi. Yerlər fraksiyalar arasında bu cür bölüşdürülmüşdü: "Musavat"-28, "İttihad" - 13, "Əhrrar" - 6, "Sosialist bloku" - 8, "Hümmət" - 5, Bitərəflər - 18, "Slavyan-rus cəmiyyəti" - 3, milli azlıqlar - 4, "Erməni fraksiyası" - 5, "Daşnaksütyun" - 6. (13, səh.1-3)

Parlamenti açıq elan edən M.Ə.Rəsulzadə müstəqilliyə gətirib çıxaran tarixi şəraitin qısa təsvirini verərək bildirdi ki, "bu Məclis ümumi seçki üsulu ilə toplanaraq, Azərbaycan Məclisi-Müəssisəni toplanıncaya qədər məmləkətimizin sahibi olacaq. Burada Azərbaycanda bulunan bütün millətlərin, təbəqələrin və müxtəlif cərəyanların nümayəndələri olduğundan bu Məclis vətənimizi tamamilə təmsil edə bilər." O, deputatları var qüvvələri ilə çalışmağa çağıraraq qeyd edirdi ki, "fırqə ehtirasları, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi qarşısında səqit qalan qərəzlər atılmalı, vətən qayğısı, millət duyğusu hər şeydən yüksək tutulmalıdır." (11, I c.,səh.25-27)

M.Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə Parlamentin sədri və onun I müavini seçildi. (Ə.M.Topçubaşov - sədr, H.b.Ağayev – I müavin). Ə.M.Topçubaşov İstambulda olduğu üçün onu müavini H.b.Ağayev əvəz edirdi. Ənənəyə uyğun olaraq ən gənc deputat R.Vəkilov katib seçildi.

İclasda çıxış edən Nazirlər şurasının sədri F.Xoyski istiqlalıyyət elan edildikdən sonra Azərbaycanda siyasi-ictimai şəraitin obyektiv mənzərəsini verərək, bir sıra maraqlı məqamlara toxundu. Qanunverici orqanın çağırılması ilə əlaqədar baş nazir qeyd etdi ki, "6 ay ərzində Müəssislər məclisinin çağırılması nəzərdə tutulurdu, çünki ümid edilirdi ki, İstanbul konfransında Avropa Azərbaycanı müstəqil siyasi vahid kimi tanıyacaq. Lakin Mərkəz dövlətlərin məğlubiyyəti ilə siyasi vəziyyət dəyişdi. Müəssislər Məclisinin çağırılması bir müddət təxirə salındı. Buna görə də Milli Şura xalqın dövlət işlərində iştirakını təmin etmək məqsədilə Parlament çağırmağı qərara aldı."(11, səh 31-31)

Parlament sədrinin təklifi ilə aşağıdakı komissiyalar seçildi: mandat, rəqlament və təsərrüfat. Mandat komissiyasına Şəfi bəy Rüstəmbəyov ("Musavat"), Aslan bəy Səfikürdski

Tarix və onun problemləri, № 2 2013

(“Sosblok”), Zeynal bəy Vəzirov (“İttihad”), Quxman (milli azlıqlar); Reqlament komissiyasına Məmməd Yusif Cəfərov (“Musavat”), Qara bəy Qarabəyov (“İttihad”), Kravçenko (milli azlıqlar); Təsərrüfat komissiyasına Abbasqulu Kazımzadə (“Musavat”), Eybət Qulu Məmmədbəyov (“İttihad”) və Taxakaya (milli azlıqlar) seçildilər. Bu komissiyalarda “Slavyan-rus cəmiyyətini M.Mixaylov, Vonsoviç və Klinevski təmsil edirdi.

Bundan əlavə Parlamentin açılışı münasibətiləsiyasi məhbuslara amnistiya verilməsi məsələsi üzrə xüsusi komissiya təşkil edildi.

Parlamentin ikinci iclasında fraksiya və qruplar bəyannamələrini oxudular. Bu bəyannamələr partiya və cəmiyyətlərin Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətini əks etdirir və parlamentin fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edirdi. “Musavat”, “İttihad”, “Sosialistlər” fraksiyaları, polyak, alman və gürcü deputatlar Azərbaycan Respublikasının gələcək səadətini müstəqillikdə gördükləri halda, Yəhudi Milli şurasının üzvü “Azərbaycan türklərini gələcək ümumrusiya siyasi ailəsinin bərabərhüquqlu üzvü kimi Rusiya Federativ Respublikasının tərkibində görmək” arzusunu bildirirdi. “Slavyan-rus cəmiyyətinin bəyannaməsində isə açıq-aşkar “Vahid bölünməz Rusiya” şüarı irəli sürülür və Müttəfiq dövlətlərin də onları dəstəklədikləri, Rusiyanı 1914-cü il sərhədləri daxilində bərpa etmək vədləri xüsusilə vurğulanırdı. “Biz bilirik ki, Rusiya xalqları şovinizmlə zəhərlənməyərək, öz rifahları naminə Böyük Rusiyadan ayrılmayacaq”-deyən M.N.Vinaqradov azad Azərbaycanı Rusiya bolşeviklərdən təmizlənil Ümumrusiya Müəssislər Məclisi çağrılanadək məqbul sayırdı (14, f.895, siy.1, iş 1, vər.12-21).

Bitərəflər öz bəyannamələrini bir qədər gec-1919-cu il yanvarın 16-da təqdim etdilər. (15, 20 yanvar 1919).

Bu bəyannamələrdə eyni zamanda parlamentin qarşısında duran bir sıra təxirəsalınmaz məsələlər qeyd olunurdu. Gənc respublikanın dövlət aparatına yenidən yaradıcı iş imkanı verildiyi halda o, çox çətin və məsuliyyətli vəzifələri yerinə yetirməli idi. Bir tərəfdən çar Rusiyasından miras qalmış inzibati quruluşu əsaslı surətdə dəyişmək lazım idi, digər tərəfdən ölkənin iqtisadi həyatını bərpa etmək, maliyyə və sənayedə dağıntılarla mübarizə aparmaq, maarif və səhiyyəni ayağa qaldırmaq, nəhayət əhalinin əksəriyyətinin mənafeyini təmin edən aqrar islahat həyata keçirmək zərurət kəsb edirdi. Azərbaycan parlamenti həm mühüm siyasi məsələləri həll etməli idi, həm də təcili islahatlar hazırlayıb həyata keçirməsinə nəzarət etməli idi. Bütün bu təxirəsalınmaz vəzifələr həm Parlamentdən, həm də hökumətdən qüvvələrini birləşdirib söylə və məqsədyönlü çalışmaq tələb edirdi.

Nazirliklərin nəzdində mütəxəssislərdən təşkil olunmuş şuralar müxtəlif məsələlər üzrə qanun layihələri hazırlayıb və parlamentə təqdim edirdilər. Parlamentin müvafiq komissiyaları isə onlara düzəliş və əlavə edirdilər. Beləliklə hökumət qanunvericilik təşəbbüsünün bir hissəsini öz üzərinə götürmüşdü. Bu baxımdan Parlamentin hüququnu hökumət məmurlarının təzyiqindən müdafiə etmək, onun fəaliyyət müstəqilliyini təmin etmək və iş qabiliyyətini yüksəltmək üçün hakimiyyətin bölüşdürülməsi zərurəti meydana gəlmişdi. Bu haqda ilk dəfə parlamentin 8-ci iclasında (16.01.19) “Musavat” fraksiyası tərəfindən qanun layihəsi təqdim olunmuşdu. Komissiyada yenidən baxıldıqdan sonra yanvarın 25-də növbəti iclasda qəbul edilmiş qanun layihəsi dövlət hakimiyyətində qanunverici və icraedici funksiyaların ayrılmasını nəzərdə tuturdu. Qanuna görə nazirlərdən başqa dövlət xidmətində olan şəxslər eyni zamanda Parlament üzvü ola bilməzdi. Yalnız Bakı şəhərində yaşayan müəllim və professorlar, həkim və hüquq məsləhətçiləri kimi azad peşə sahibləri istisna təşkil edirdi. Dövlət xidmətində olan bütün qalan Parlament üzvləri isə ya iş yerindən, ya da Parlamentdən çıxmalı idilər (P, I c., səh.139).

Qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin ayrılmasını hüququ dövlətin əsası kimi qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə bu qanunun verilməsini onunla əsaslandırır ki, dövlət xidmətində olan deputatların bir hissəsi iclaslarda iştirak edə bilmirdilər. Parlamentdə bu qanunla paralel olaraq kvorum və iclaslara gəlməyən deputatlar haqqında məsələlər də müzakirə olundu.

Bu qanunlardan sonra parlamentin tərkibində müntəzəm dəyişikliklər edilirdi. Belə ki, bəzi deputatlar öz ərizələri ilə, bəziləri öz vəzifələrinə məsuliyyətsiz yanaşdıqlarına görə Parlament üzvlüyündən çıxarıldı, yerlərinə yeniləri seçildi.

Parlamentin fəaliyyətini tənzimləmək, onun iş rejimini dəqiqləşdirmək üçün ən mühüm sənəd 1919-cu il martın 17-də qəbul edilmiş təlimat oldu. (11, I c., səh.269)

Təlimata əsasən Parlamentin ümumi yığıncağında sədr, onun 2 müavini və katib seçilirdi. Onların səlahiyyət müddətləri 1 il müəyyən edilirdi. Onlar Parlamentin fəaliyyəti ilə bağlı ümumi məsələləri həll etmək üçün təşkil edilmiş Rəyasət heyətinə daxil idilər. Rəyasət heyəti sərəncamverici hüquqa malik idi: Parlamentin fəaliyyət sahəsi haqqında təkliflər hazırlayı, iclasın gündəliyini Parlamentin təsdiqinə verir, məsələlər üzrə nəticələr çıxarır, bir sözlə Rəyasət heyəti Parlamentin işinin gedişinə nəzarət edir, daxili nizam-intizamı tənzimləyirdi.

Etiraf etmək lazımdır ki, mürəkkəb beynəlxalq şərait və ağır daxili vəziyyət hökm sürdüyü bir dövrdə ölkədə əsaslı islahatlar hazırlanması üçün təşkil edilən müvəqqəti qanunvericilik orqanında həddən ziyadə demokratiyaya yol verilməsi, hətta dövlətçiliyimizə düşmən münasibətdə olan siyasi partiya və milli təşkilatların fəaliyyət azadlığı dövlətin süqutuna gətirib çıxaran amillərdən biri oldu. Parlament tribunasından ancaq məkrli siyasətləri üçün istifadə edən qüvvələr əsas həyati əhəmiyyətli məsələlərin həllinə sərf olunacaq vaxtı lazımsız müzakirələrə və mübahisələrə sərf etməklə bu hakimiyyət strukturunun fəaliyyətinə də mənfi təsir göstərirdilər.

Dövləti daxildən zəiflədən amillər artıq bir sıra siyasi proseslərdə özünü göstərirdi. Neçə onilliklərdə üst-üstə yığılan problemlərin bir neçə ayda həll edilməsi və xalqın güzəranının dərhal yaxşılaşdırılması qeyri-mümkün idi. Bundan istifadə edən qüvvələr xalqın narazı hissələrini qızışdırıb ayağa qaldırmağa müvəffəq olurdular. Denikin əkskəşfiyyəti, bolşevik təbliğatı və digər müxalif partiya, milli təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində ölkə əhalisinin bir hissəsinin siyasi məsələlərə passiv və neqativ münasibəti formalaşdırdı. Bu öz əksini seçicilərin nümayəndəli orqanların seçilməsində iştirakının zəifləməsində və səsvermədən yayınmasında tapırdı. Üsyanlar, tətillər, separatçılıq meyilləri dövlətin sosial dayaqlarının zəifləməsinə səbəb olurdu. Bunun davamı olaraq müxalif partiyalar mövcud ağır vəziyyətlə bağlı hökumətə sorğularla müraciət edir, ona etimad göstərmirdilər. Bununla hökumətin fəaliyyətini də iflic vəziyyətinə salır, tez-tez hökumət böhranları yaradırdılar.

Hökumət böhranları Parlament fraksiyalarını belə bir qənaətə gətirdi ki, Parlamentdə koalision demokratik əksəriyyət təşkil etmədən və koalision hökumət olmadan ölkə hakimiyyət böhranından xilas ola bilməyəcək və güclü, qətiyyətli hökumətdən məhrum olacaq.

Yeni kabinənin təşkilinin şərtləri baş nazirin səlahiyyətlərini artırmağı nəzərdə tuturdu. Belə ki, hər fraksiya üçün yerlərin sayını müəyyən etmək və ayrı-ayrı namizədlərin seçilməsi sahəsində hüquqlarını məhdudlaşdırmaq nazirin hüququna aid idi. Yaranmış böhrana görə məsuliyyəti isə baş nazir deyil, partiyalar daşıyırdı. Çünki baş nazirin işi partiyaların razılığı ilə bağlı idi. Portfellərin bölüşdürülməsi baş nazirə həvalə edilmişdi. Bu işdə bütün fraksiyalar heç bir partiyanın hegemonluğu və rəhbərliyi olmadan bərabər iştirak edirdi. Bütün partiyalar tərəfindən sosialist blokunun geniş iştirakı ilə demokratik mərkəz yaratmaq qərara alınmışdı.

Sosialistlər isə hökumətin təşkilində və portfellərin bölüşdürülməsində baş nazirin azadlığını məhdudlaşdırmaq və s. ultimatum xarakterli tələbləri ilə hakimiyyət böhranları doğururdu.

Cümhuriyyətin fəaliyyətinin sonuna yaxın demokratik dövlət quruculuğunu xilas etmək üçün Azərbaycan Senatının təşkilinə dair qanun layihəsi hazırlanmışdı. Hüququ dövlətdə bütün dövlət hakimiyyəti aparatına ali nəzarəti həyata keçirən siyasi qurumun zəruriliyi nəzərə alınaraq, yerli şəraitin və siyasi quruluşun xüsusiyyətlərinə uyğun dəyişikliklərlə Rusiya Senatı tipində Azərbaycan Senatı yaratmaq qərara alınmışdı. Lakin Azərbaycanda hələ konstitusiyaya qəbul olunmadığına görə Senatın funksiyasından qanunların və hökumət sərəncamlarının elan edilməsi və təsdiqi hüququ çıxarıldı. Qanun layihələrinə Parlament nəzdində yaradılmış xüsusi şöbə, Hökumət işləri idarəsi, yaxud Ədliyyə nazirliyi baxırdı.

Azərbaycan Senatının Aktiv idarəçilik funksiyaları aşağıdakı kimi müəyyən edilirdi:

- 1) qanunqoruyucu;
- 2) inzibati;
- 3) kassasiya;
- 4) məhkəmə.

Birinci funksiyanı həyata keçirmək üçün Senata qanunu pozma halları aşkar olduqda "senator" yoxlanışı təşkil etmək, ali hakimiyyət nümayəndələrinin səhv qərar və sərəncamlarını ləğv etmək hüququ verilirdi.

Senat ali inzibati tribunal kimi bütün inzibati məsələləri həll edə bilərdi (məsələn, müqavilələrin təsdiqi, pensiya təyin etmək və s.).

Kassasiya funksiyasına gəldikdə isə Senat məhkəmə instansiyaları tərəfindən prosesual hüquq pozuntularına yol verilməsinə nəzarət edirdi. Bəzi hallarda Senat I və ya II məhkəmə instansiyası (apelyasiya) kimi çıxış edirdi. (16, f.894, siy.1, iş 69, v.85-86).

Qısa zaman kəsiyində mövcud olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik və hüquqi prinsiplər əsasında təşkil edilmiş idarəçilik sistemi çoxpartiyalılıq, siyasi fikir azadlığı dayaqlarına söykənirdi. Bütün partiya, cəmiyyət və təşkilatların fəaliyyət sərbəstliyi və öz mövqelərini açıq-aşkar ifadə etdikləri rəsmi mətbuat orqanlarının mövcudluğu siyasi həyatın gerçəkliyi idi.

Lakin Azərbaycan daxilində və xaricində gedən siyasi proseslər, dövlətçiliyimizə qarşı yönəlmiş qəsdlər Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna gətirib çıxardı. İşğalçı sovet rejimi Azərbaycanda demokratik idarəçilik sistemini proletar diktaturası ilə əvəz etdi.

ƏDƏBIYYAT

1. ARDA: f.894, siy.10, iş 192. v.1.
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcmuəsi, 1919, N1.
3. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990,
4. "Azərbaycan" qəz, 1 noyabr, 1918.
5. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2001.
6. ARDA, f. 895, siy. 3, iş. v.187.
7. Азербайджанская Демократическая Республика. Баку, 1998.
8. ARDA, f.895, siy.3, iş 7, v.1-2.
9. «Единая Россия», 17 декабря 1918.
10. «Азербайджан», 3 декабря 1918.
11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild.— Bakı, 1998.
12. «Знамя труда», 3 декабря 1918.

13. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Баку, 1920.

14. ARDA, f.895, siy.1, iş 1, vər.12-21)

15. «Азербайджан», 20 yanvar 1919.

16. ARDA, f.894, siy.1, iş 69, v.85-86.

АРИФА АДЫГЁЗАЛОВА
БГУ, Кафедра истории Азербайджана
(для гуманитарных факультетов) К.и.н

ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье отмечается, что за период с начала провозглашения независимости Азербайджанской Республики до её распада шел активный процесс формирования основ Азербайджанской государственности на принципах демократии – многопартийного и многонационального Азербайджанского Парламента, коалиционного правительства и других атрибутов государственности.

ARİFA ADİGOZALOVA
BSU, chair of Histori Azerbaijan
for sosial science PHD in history.

THE DEMOCRATIC STATE-BUILDING OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The article notes that in the period from the beginning of the independence of Azerbaijan until its collapse was an active process of developing the foundations of statehood of Azerbaijan on the principles of democracy - multi-party and multi-ethnic Azerbaijani Parliament, the coalition government and the other attributes of statehood.

Rəyçilər: t.e.n. Ə.Şahverdiyev, t.e.d.İ.X.Zeynalov

BDU, Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının 14.03.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2).